

Музаффар Камилов

Тарих фанлари номзоди, доцент

https://doi.org/10.57033/Peshqadam_Karvoni-2026/1/1

МОВАРОУННАХРДА ФИҚҲ ИЛМИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация. Ушбу мақолада Марказий Осиёда ҳанафийлик мазҳаби бошқа исломий мазҳаблар, фирқалар, мактаблар, тариқатлар орасида ўзига хос мавқени эгаллагани таҳлил этилган. Тадқиқ этилган манбалар шуни кўрсатадики, Мовароуннахрда IX асрдан бошлаб то XIII аср охиригача ҳанафийлик мазҳабида узлуксиз доимий анъаналар давом этган. Мақолада айнан мана шу жиҳатларга алоҳида урғу қаратилган. Ушбу мақолада мазҳабнинг буюк намоёндалари доираси - муфтийлар, муҷтаҳидлар, устозлар, муътабар матн, асарлар муаллифлари, ўз даврининг кўзга кўринган диний арбоблари шахсиятлари аниқланган. Улар ҳақида маълумотлар тўпланган. Биринчидан, ҳанафийлар анъаналарига суянган ҳолда, иккинчидан, йиғилган маълумотлар таҳлили натижаларига қараб, бу мактаблар тарихи бўйича янги илмий хулосалар илгари сурилган.

Калим сўзлар: Ҳанафийлик, мотуридийлик, фиқҳ, фақиҳ, Мовароуннахр, фиқҳий мактаблар, ижтиҳод эшиклари, муҷтаҳид.

Abstract. This article analyzes the distinctive position of the Hanafi school of law among other Islamic madhabs, sects, schools, and Sufi orders in Central Asia. The examined sources demonstrate that the Hanafi tradition in Mawarannahr maintained a continuous and enduring scholarly legacy from the ninth century until the end of the thirteenth century. Particular emphasis is placed on this historical continuity. The study identifies the leading representatives of the Hanafi school, including muftis, mujtahids, teachers, authors of authoritative legal texts and works, and prominent religious scholars of their time. Relevant information about these figures has been collected and analyzed. Based on the Hanafi scholarly tradition and the findings derived from the analysis of the available sources, the article proposes new academic conclusions concerning the history of these schools.

Keywords: Hanafi school, Maturidism, fiqh, faqih, Mawarannahr, legal schools, gates of ijtiḥad, mujtahid.

КИРИШ

Мовароуннахрда ислом дини VIII аср бошларидан қарор топа бошлади. Бу жараён Қутайба ибн Муслим (ваф. 715) фаолияти билан боғлиқдир. У 704–715 йилларда Пайканд (706 й.), Бухоро (709 й.), Хоразм ва Самарқанд (712 й.), Фарғонагача (715 й.) етиб борди (Муҳаммад Наршахи, 1966).

Бу ўринда араб истилосига қадар ҳам Мовароуннаҳр ҳудудида шаҳар, қишлоқлар сони кам бўлмагани ва у ерларда юқори даражада ривож топган маданият мавжуд бўлганини таъкидлаш жоиз. Зеро, ўрта аср олимлари Кеш, Хива, Бухоро, Самарқанд, Насаф, Термиз, Фарғона ўлкасидаги Андуқон, Кубо, Ахсикат, Марғилон, Хўжанд, Ўш, Сўх каби шаҳарларни таърифлар эканлар, шунинг баробарида Мовароуннаҳр шаҳарларидан Русия, Чин, Эрон шаҳарларига ўтувчи савдо йўлларини ҳам алоҳида қайд этадилар. Бу даврда Хоразм ва Фарғона ўлкалари турли жиҳатдан анча тараққий топган юртлардан ҳисобланган. Бундай марказлар улкан мусулмон шарқининг турли ўлкаларини, ғарб ва шарқ, шимол ва жануб мамлакатлари билан боғлаб турувчи қадимги «Ипак йўли» анъаналарини давом эттирган алоқа ўчоқлари сифатида машҳур бўлган.

Марказий Осиёда маданий ҳаёт юқорида кўрсатилган сабаб ва омиллар таъсирида ниҳоят даражада ривожланган эди. Бу маданий ривожланишда ислом илмларидан фикҳ илмининг хос ўрни ва аҳамияти бор. Зеро, фикҳ-ислом ҳуқуқшунослиги мусулмонлар турмуш тарзининг шариат мезонларига мувофиқ келишини таъминловчи соҳа сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, исломгача мавжуд бўлган маҳаллий анъаналар, урф-одат, ижтимоий-ахлоқий меъёрларнинг ислом дини талабига мос келиш ёки келмаслигининг айтилиши шу фикҳий мезонлар билан белгиланиши Мовароуннаҳрда бу илм соҳасининг аҳамиятини юксалтириб юборди. Бундай тарихий шарт-шароит, ўз навбатида, Мовароуннаҳрда маҳаллий фикҳ мактабларининг шаклланишига туртки бўлди.

Мовароуннаҳрда фикҳнинг ҳанафий мазҳаби устувор бўлганлигининг сабаби, бир томондан, IX асрда бу ерда маҳаллий фикҳ мактаби шаклланишида мазҳаб асосчисининг сафдоши ва шогирди имом Муҳаммад аш-Шайбонийнинг шогирди Аҳмад ибн Ҳафс Абу Ҳафс ал-Бухорий (ваф. 216/832) нинг хизматлари бўлса (Академик В, 1963:122), иккинчидан, мазкур мазҳабнинг мезон ва тамойиллари маҳаллий шарт-шароитларга кўпроқ мос келганлиги эди. Бундан ташқари маҳаллий фикҳ мактабининг шаклланишига Балхдаги йирик ҳанафийлик марказининг ҳам таъсири катта бўлди.

Мазкур фикҳ мактабининг вужудга келиши хронологик жиҳатдан Сомонийлар ҳукмронлиги даврига (819-1005) тўғри келади. Айтилиши шундан, Балх билан Мовароуннаҳр ўртасидаги мустаҳкам маданий алоқалар ривожланган эди.

Шунинг учун маҳаллий фикҳ мактаби шаклланган дастлабки даврларда унда Балх, Бағдод ва бошқа ҳанафий мазҳаби марказларининг таъсири сезилиб турди. Зеро, мовароуннаҳрлик уламолар дастлаб Бағдод ва халифаликнинг бошқа шаҳарларида таълим олишар, ўрганган илмларини дарс бериш ёки асарлар ёзиш орқали кейинги авлодга етказар эдилар (Бартольд В, 1963:224).

Масалан, бухоролик Абу Абдуллоҳ Абу Жаъфар ал-Уструшоний бағдодлик Аҳмад ибн Али Абу Бакр ар-Розий ал-Жассос (303/916-370/981)дан таълим олган бўлса, самарқандлик Абу Мансур ал-Мотуридий Абу Наср ал-Иядийлар хуросонлик Аҳмад ибн Исҳоқ ал-Жузжонийдан, Абу-л-Лайс Наср ибн Муҳаммад ас-Самарқандий (ваф.372/983-84) ва Муҳаммад ибн Мансур ал-Навқадийлар эса Абу Жаъфар ал-Ҳиндувоний ал-Балхийдан (ваф.361/972-73) дарс олганлар (Муминов А, 1990).

Қорахонийлар даврида (999-1211) фикҳ илми Мовароуннаҳрда юксакликка эришди. Энди фақиҳлар жамият ҳаётида муҳим ўрин тута бошладилар. Чунки улар мамлакатдаги ўзгаришларни ислом дини талабларига мос келиш ёки келмаслиги хусусида фикр билдира оладиган ягона тоифа кишилар эди. Улар кўпинча шаҳар аҳолисининг ўрта табақасига мансуб кишилар бўлиб, албатта, халқ оммасининг муаммолари, ташвиш ва қувончларидан яхши хабардор эдилар. Шу сабаб аҳоли турли масалалар бўйича ўзлари яшаб турган жойдаги фақиҳга мурожаат қиларди.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрда қатор йирик фикҳ олимлари яшаб ижод этган бўлиб, улар биринчилардан маҳаллий урф-одатлар ва ҳуқуқий мезонлар ичидан ҳанафий мазҳаби талабларига мувофиқ келадиганини ажратганлар ва ёзма фатволарда акс эттирганлар. Улар сирасига Шамсулаимма ал-Халвоний, Шамсулаимма ас-Сарахсий (ваф.490/1097), Фаҳрулислом ал-Баздавий (400/1010-482/1090), Ифтихоруддин ал-Бухорий (ваф.569/1174), Фаҳруддин Қозихон (ваф.592/1196) каби алломаларни киритиш мумкин.

Энг эътиборлиси, бу даврда Мовароуннаҳрда фатво чиқара олиш қувватига эга фақиҳлар кўпчилиқни ташкил этган. Мазкур даврнинг хусусияти - фақиҳларнинг ҳар хил мавзу ва ижтимоий соҳалардаги турли масалалар бўйича чиқарган фатволари тўпланиб, муайян муаллифларнинг асарларида жамланган. Айни пайтда бундай тўпламларнинг элликдан ортиғи мавжуд эди (Муминов А, 1990).

Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий (ваф. 832 й.) биринчи бўлиб, IX аср бошларида ҳанафий мазҳаб таълимотини ўз ватанига олиб келди. Бухоро

шаҳрини ҳанафийликнинг муҳим марказларидан бирига айланишига хизмат қилди. Унинг тарбияси остида бир гуруҳ фақиҳлар, юксак даражали фақиҳ мартабасига етишди.

Мутахассисларнинг таъкидлашича бу даврда Мовароуннаҳрда кечаётган жараён ҳали маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, бу минтақа ислом марказларида Хуросоннинг бир қисми ҳисобланарди. Фақиҳ гуруҳлари, Сомонийлар (875-999 йй.) амалдорлари зўравонликларидан аҳоли турли табақаларининг ягона ҳимоячиси сифатида чиққанликлари натижасида уларнинг ижтимоий обрўси ва таъсир доираси кенгая борди» (Муминов А, 2003:42). Ўша даврда фикҳ илми турли жихатдан, масалан, яратилган асарларнинг озлиги нуқтаи назаридан ҳам шаклланиш ва кучга тўлиш даврини бошдан кечирмоқда эди.

Давлат ҳокимияти Қорахонийлар (999-1212 йй.)га ўтгандан кейин Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг ривожини ва такомил учун таъсирчан омиллар юзага кела бошлади. Қорахонийлар давлати қарор топиши натижасида «Мовароуннаҳрнинг Хуросон билан алоқалари заифлашиб, оёққа турган маҳаллий мактабларнинг мустақил ривожланишига асос яратилди. Марказий шаҳарларда автоном бошқарувнинг кучайиши уламо гуруҳлари таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди. Бу билан фикҳ нормаларини ҳаётга татбиқ этишга реал шароит яратилди.

Бухоро фақиҳлари томонидан усул ал-фикҳ ва фуруъ ал-фикҳ соҳаларида олиб борган илмий ва амалий фаолиятлари маҳаллий ҳанафий фикҳ мактаби ривожига етакчи ўрин тутди.

Мовароуннаҳрда фикҳнинг ривожига ироқлик фақиҳлар, тўғридан-тўғри ёки билвосита таъсир ўтказиб келганлар.

Мовароуннаҳрга Ислом дини кириб келганидан сўнг жуда кўпчилик Куфага бориб, Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг таълимоти билан танишди ва сафарининг самараси ўлароқ унинг сўзлари ва фатволарини ўз юртига олиб келди. Шу тариқа Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудлари Абу Ҳанифанинг таъсирида шаклланган алоҳида таълимотни қабул қилди.

Бағдодга бориб Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбонийдан таълим олган шогирдлари устозларининг йўлини Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда ҳам тарқатишга ҳаракат қилдилар. Абу Ҳанифадан таълим олган ва мазҳаб таълимотларини Самарқандда ёйган уламолар – Абу Муқотил Ҳафс ибн Салим

Фаззорий, Наср ибн Абу Абдулмалик Атакий, Шарик ибн Абу Муқотил, Маъруф ибн Абу Ҳасан, Юнус ибн Собих ва Исҳоқ ибн Иброҳим Ҳанзалийлардир. Булар орасида энг машхури шубҳасиз, Абу Муқотил Самарқандий бўлган.

Абу Ҳанифа шогирдларининг Мовароуннахрнинг йирик шаҳарларидан бири – Самарқандда олиб борган, таълим ва қозилик фаолиятлари узоқ вақт давом этди. 150/767 ва 300/912 йиллар оралиғида тахминан – бир ярим аср мобайнида Самарқандда муҳим ривожланишлар қайд этилди ва натижада мазкур ўлкада Самарқанд калом мактаби каби муҳим йўналишлар пайдо бўлди. Бошқа шаҳарларда бўлгани каби Самарқандда ҳам ижтимоий ҳаёт ҳанафий уламолари томонидан бошқарилди. Масалан, бунга Самарқандда қозиликка тайинланган ҳанафий уламолардан; 1. Муқотил ибн Ҳайён (ваф. 150/767 йилдан сўнг); 2. Исҳоқ ибн Иброҳим Ҳанзалий (203–209/818–824); 3. Абу Усмон Салим ибн Абу Муқотил Фаззорий Самарқандий (ваф. 211/826 й.); 4. Умар ибн Абу Муқотил Фаззорий Самарқандий (ваф. 214/834 й.); 5. Абу Ҳафс Умар ибн Яқуб Санжидизакий Самарқандий (ваф. 240/854 й.); 6. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аслам ибн Абдуллоҳ ибн Муғирий (ваф. 286/881 й.); 7. Абу Наср Иёдий (ваф. 279/892 йилдан кейин) ларни келтириш мумкин.

Сомонийлар давлатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши даврларида Самарқанд қозилари бутунлай ҳанафий уламоларидан тайинланган. Қозилик лавозимига тайинланган уламолар расмий ишлари билан бирга, қизғин илмий фаолиятлар олиб бориб, фикҳ илмини ривожлантиришга ҳаракат қилганлар. Булардан ташқари, расмий мансабда бўлмаган бошқа уламолар ҳам кенг кўламда илмий фаолиятлар олиб борган.

Марв, Балх ва бошқа бутун Хуросон ва Мавароуннахр ўлкасидаги Абу Ҳанифа тарафдорлари эътиқодий ва фикҳий масалаларда у зотнинг мазҳабига маҳкам боғланган эдилар (Абул Муин Насафий, 2017).

Самарқандда ҳанафий мазҳабининг Дор ал-жузжония ва Дор ал-иёдия икки мактаби кенг кўламда фаолият кўрсатган. IX асрда Самарқандда ҳанафийларнинг энг муҳим таълим маркази Дор ал-жузжония бўлган. Бунда Абу Мансур Мотуридий, у зотнинг устозлари ва шогирдлари фаолият юритган. Дор ал-иёдия – Абу Аҳмад Иёдий ва Абу Бакр Иёдий каби уламолар фаолият юритган таълим маркази

бўлган. Ўша вақтда Хуросон, Сурия, Ироқ ва Онадўли каби ўлкалардан талабалар Самарқандга илм таҳсил қилиш учун келганлар.

Дор ал-жузжония Самарқандда Абу Ҳанифанинг мазҳабида фаолият кўрсатган муҳим илмий марказ бўлган. IV/X аср ўрталарига қадар аҳли раъй (ҳанафий мазҳаби) йўналишида, ундан сўнг асҳобул ҳадис (шофеий мазҳаби) йўналишида фаолият кўрсатган бу марказдан Абу Мансур Мотуридий ва кўплаб уламолар етишиб чиққан.

Дор ал-жузжония илм даргоҳига IX асрда Абу Муқотил Самарқандий томонидан асос солинган. Ундан кейин бу мактабни Абу Сулаймон Жузжоний ва Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Сабиҳ Жузжоний ривожлантирган. Абу Муқотил ас-Самарқандий Абу Ҳанифанинг ёнида таълим олгандан сўнг Самарқандга қайтиб келиб, устозининг мазҳабидан толиби илмларга дарс берган.

Дор ал-жузжония таълим маркази уламоларнинг устозлик шажараси қуйидагича берилган: Абу Ҳанифа (ваф. 150/767 й.) – Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (ваф. 189/804 й.) – Абу Сулаймон Мусо ибн Сулаймон Жузжоний (ваф. 200/816 й.) – Фақиҳ Имом Абу Абдуллоҳ ибн Жузжоний – Шайх Фақиҳ Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ Жузжоний (ваф. 250/864 й.) – Абу Наср Аҳмад ибн Аббос Иёдий (ваф. 275/888 й.) – Абу Мансур Мотуридий (ваф. 333/944 й.).

Ушбу илмий марказ Самарқандда фаолият юритган бўлсада, мазкур устозлар силсиласида учта «Жузжоний» нисбали уламо мавжуд бўлганлиги сабабли, ушбу таълим даргоҳи «Дор ал-жузжония» номи билан танилган.

IX асрдан бошлаб ҳанафий мазҳаби билан бир қаторда шофиъий мазҳаблари Марказий Осиёда ўз нуфузига эга бўла бошлади.

Шофиъий мазҳабининг Марказий Осиёга кириб келиши имом Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қафғол ашШоший (ваф. 986 й.) номи билан боғлиқ. Ўша даврларда шофиъий мазҳаби Хуросонда катта эътибор қозонган эди.

Мовароуннаҳрда фикҳ илми маҳаллий диний маънавий марказларда фаолият юритган алломаларнинг илмий фаолияти асосида ривожланди. Умумий шаклда Мовароуннаҳр фикҳ мактаби номи билан юритилса-да, аслида бу ривожланиш Бухоро, Самарқанд, Насаф, Кеш, Хоразм, Уструшона, Шош ва Фарғона маҳаллий фикҳ мактаблари доирасида кечди.

Бухоро ва Самарқанд илм марказларида Насаф, Марв, Фарғона фақиҳлари ҳам фаолият кўрсатдилар» (Муминов А, 2003:28).

Мазкур маълумотлар Мовароуннаҳрда IX асрда шаклланиб борган маҳаллий фикҳ мактаби минтақадаги Самарқанд, Бухоро каби йирик илм марказларидан ташқари Кеш, Насаф, Марғилон, Ўзган, каби шаҳарлардан етишиб чиққан алломалар томонидан ривожлантирилганлигини кўрсатади.

Мовароуннаҳр фикҳ мактабининг ислом тарихида тутган ўрнининг яна бир характерли томони – бу ерда шаклланган бой илмий мерос ва амалий тажриба фақатгина Мовароуннаҳрдагина тарқалиб қолмай, балки бошқа мусулмон ўлкаларига, жумладан, араб мамлакатларига ҳам етиб бориб, у мамлакатларда ҳанафий мазҳабининг фикҳи ривожига ҳам салмоқли ҳисса бўлиб қўшилганидир. Қатор мусулмон мамлакатлари ҳукмдорлари сунний мусулмонлар мавқеини кучайтириш мақсадида мовароуннаҳрлик фақиҳларга мурожаат этганлар. Айниқса Бағдод ва Нишопурда ҳанафий мазҳаби нуфузи сусайиб кетгач, бунга эҳтиёж кучайган. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар Яқин Шарқ мамлакатларидаги фаолиятида, ҳанафий мазҳаби нуфузини оширишга хизмат қилдилар..

Хулоса қилиб айтганда, Мовароуннаҳр фикҳ мактабининг фаолияти ўрта асрларда Яқин Шарқда илму маърифат ва маданият ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Бу минтақа фақиҳлари маҳаллий халқ анъаналарини, урф-одат ва расм-русумларини исломнинг илмий мезонлари нуқтаи назаридан таҳлил этиб, уларни янги тарихий шарт-шароитларга мослаштиришга хизмат қилдилар ва бу соҳада ўзига хос мактаб яратдилар. Бу эса ўз навбатида, Марказий Осиё халқларининг ахлоқий, ҳуқуқий ва маънавий қадриятлари ислом маданияти ва ҳуқуқшунослигида ўз аксини топишида улкан ўринга эга. Мовароуннаҳр фикҳ мактаби вакиллари қатор Шарқ мамлакатлари ва Русиянинг мусулмон минтақаларида маҳаллий фикҳ мактаблари шаклланиши ва ривожига муҳим ўрин тутиб, мусулмон маданияти равангига бебаҳо ҳисса қўшдилар.

Мовароуннаҳрда фикҳ илми маҳаллий диний маънавий марказларда фаолият юритган алломаларнинг илмий фаолияти асосида ривожланди. Умумий шаклда Мовароуннаҳр фикҳ мактаби номи билан юритилса-да, аслида бу ривожланиш Бухоро, Самарқанд, Насаф, Хоразм, Уструшона, Шош ва Фарғона маҳаллий фикҳ мактаблари доирасида кечди.

Бухоро мактаби. Аҳмад ибн Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий. Абу Ҳафс ал-Кабир 150/768 йили туғилиб (Bedir M, 2010), 216/832 йил вафот этган.

Аҳмад ибн Ҳафс Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий - фақиҳ, муҳаддис олим, Мовароуннаҳр фикҳ мактабининг асосчиси. Бир қатор фақиҳларга устозлик қилган. Ёзган асарларидан “كتاب الرد على اهل الاهواء” – “Китаб ар-Радд ‘ала ал-Аҳл ал-Аҳва” (Ҳавои аҳлларга раддия китоби), “كتاب الاختلاف” – “Китоб ал-Ихтилоф” (Ихтилофлар ҳақидаги китоб), “الرد على الرافضية” – “ар-Радд ‘ала ал-Рофидийа” (Рофизийларга раддия) кабилар маълум.

Абу Ҳафс ал-Кабир Аҳмад ибн Ҳафс ал-Бухорий Бағдодга бориб, у ерда Имом Муҳаммад билан учрашади ва ундан дарс ола бошлайди. ҳанафий мазҳаби фикҳини ўзлаштириб, бошқа диний илмларда камол даражасига етгандан кейин она шаҳри Бухорога қайтиб келади. Бу ерда у бир неча масжид ва мадрасалар куриб, толиби илмларга дарс ўтиб, одамларда пайдо бўлган турли саволлар ва масалаларнинг жавобларини айтиб беради.

Абу Ҳафс, ҳанафий мазҳаби таълимотларини биринчи бўлиб Мовароуннаҳрга олиб келди. Унинг қўлида кўпгина фақиҳлар ва олимлар етишиб чикди. Бухорода илмнинг тарқалишига, имом ва уламоларнинг ҳурмат топишига сабабчи бўлган киши Абу Ҳафс ал-Кабир бўлган. Абу Ҳафс кўпгина фақиҳларни тарбиялаб камолга етиштирган (Абдулкарим ас-Самъоний, 1999).

Олимлар унинг илму фазлини баҳолаб, уни «муаллими ислом», яъни ислом динининг муаллими, унинг шарофати билан Бухорони «Қуббат ал-ислом», яъни ислом дини гумбази ва у киши яшайдиган маҳалла дарвозасини «Ҳақроҳ», яъни ҳақ йўл деб аташган.

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ёқуб ибн ал-Ҳорис ал-Устоз ас-Субазмунӣ (258/872-340/952 йй.) – муҳаддис, фақиҳ, адабиётшунос, Абу Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс ал-Кабирнинг шогирди (1993:157, ۵۳ ابو الحسنات محمد عبد الحي الكوني). Ас-Субазмунӣ таҳаллуси Бухоро яқинидаги Субазмун ёки Сабазмун қишлоғига нисбатан олинган. Сомонийлардан Исмоил ибн Аҳмад саройида фақиҳлик вазифасини бажариб, фикҳий масалаларни ҳал этиш унинг зиммасида бўлгани учун Устоз деб ҳам аташган. Хуросон, Ироқ, Ҳижозга сафар қилган ва кўплаб шайхлар билан учрашган. “كشف الاثار الشريفة في مناقب ابي حنيفة” – “Кашф ал-Осор аш-Шарифа фи Маноқиб Абу Ҳанифа”

(Абу Ханифа маноқибига оид меросни очиш) номли асари бор. Манбаларда унинг етти шогирди ва фикҳ мавзусидаги учта асари бўлганлиги хабар қилинади.

Шамсулаимма Ҳалвоний (Ҳалвой). Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Наср ибн Солиҳ Шамс ал-аимма ал-Ҳалвоний (ал-Ҳалвой) ал-Бухорий фикҳ илмини Ҳусайн ибн Али Насафийдан олган. У 448/1057 йили Кеш шаҳрида дунёдан ўтиб, Бухорога келтирилиб дафн этилган. Унинг илмий мақоми юксак бўлиб, машҳур мужтаҳидлардан ҳисобланган. Ал-Ҳалвоний илмий меросини “المبسوط” - «ал-Мабсут» (Кенг қамровли), “كتاب النوادر” – “Китаб ал-Навадир” (Нодир нарсалар китоби) “الفتاوى الصغرى” – “ал-Фатава ас-Суғро” (Кичик фатволар тўплами) ва бошқа асарлари ташкил этади. Фақиҳнинг отаси фақир киши бўлиб ҳолвапазлик ва ҳолва сотиш касби билан шуғулланган алломанинг ўзи ҳам ота касбини умрининг охиригача қилган.

Аллома, Шамс ал-аимма ҳанафийлар пешвоси ва ўз диёрида раъй тарафдорларининг раиси эди. Ундан Шамс ал-аимма ас-Сарахсий, Фаҳр ал-ислом ал-Баздавий, укаси Садр ал-ислом Абу-л-Юср, Шамс ал-аимма Бакр ибн Муҳаммад аз-Заранжарий илм ўрганганлар. Алломанинг вафот санаси, қаерда вафот этганлиги ва нисбаси хусусида турли хил фикрлар мавжуд (Abu al-Hasanot Muhammad Abdul Hayy al-Laknaviy, 1903-114).

Ҳусомуддин Садр аш-Шаҳид 473/1090 йилда Марв шаҳрида таваллуд топган (Ҳусомуддин Садр Шаҳид, 1977). Унинг тўлиқ исми Ҳусомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза Бухорийдир. У ўз даврининг етук фақиҳлари ва қозиларига дарс берган. Манбаларда Ҳусомуддин вафотига қадар Бухорода яшаб ижод этган ва мазкур шаҳарда “Моза” ёки “Бану Моза” (Моза фарзандлари) номи иблан танилган оила вакили ҳисобланганлигини зикр қилинади. Садр аш-Шаҳид нисбаси эса фақиҳга вафотидан кейин берилган. Садр аш-Шаҳид йигирма йил давомида, яъни 512/1118 – 19 йилдан 536/1141 йилгача яъни умрининг охиригача Бухоро раиси лавозимида фаолият юритган (Ҳусомуддин Моза фарзандлари ичида энг кўп раислик қилгани учун ҳам фақиҳ ҳақида маълумот берувчи манбалар унга “садр” нисбасини қўшади, 2004). Садрлик мартабаси унга Султон Санжар томонидан берилган (Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий, 1418). Ҳусомиддин Садр аш-Шаҳиднинг шаҳид сифати билан ном қозониши 536/1141 йилда Султон Санжар

қўшинлари билан Қорахитойлар ўртасида бўлиб ўтган жангда ҳалок бўлиши билан боғлиқ.

Садр аш-Шаҳид дастлабки илмни ўз отаси Абдулазиз ибн Мозадан олди (Қураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад Мисрий, 1413). Садр аш-Шаҳид Мовароуннахрнинг икки йирик фикҳ мактаби ҳисобланган Бухоро ва Самарқанд фикҳ мактабларининг кўп йиллик анъаналарини бир жойга жамлаган. Келгусида ушбу асар доирасида янги тадқиқотлар олиб бориш Мовароуннахрга хос фикҳ илми анъаналарининг янги қирраларини очиб бериши шубҳасиз.

Бурҳонуддин Маҳмуд ибн Аҳмад ас-Садр ас-Саъид ибн Моза ал-Бухорий. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий гарчи ҳаёти давомида Бухоро ва Самарқандда яшаб ижод этган бўлса-да, аслида у 551/1156 йили ҳозирги Марғилон шаҳри ҳудудида таваллуд топган.

Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг вояга етиши, фикҳ илми соҳасида машҳур бўлишида унинг Бухоро ва Самарқандда Оли Моза ёки Садрлар номи билан машҳур бўлган оиласи ҳам муҳим рол ўйнаган.

Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг фақиҳ сифатида танилишида унинг Самарқанддаги фаолияти муҳимдир. Бухорода Оли Моза оиласи билан маҳаллий олимлар ва сўнгги Қорахонийларнинг хони ҳисобланган Қилич Арслонхон Усмон (599/609-1202/1212 йй.) ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви оиланинг Самарқандга келиб ўрнашишига сабаб бўлган (Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar), 2003).

Алломанинг асарлари, асосан, Самарқандда битилгани, “ал-Муҳит” асарининг илк нусхалари ҳам шу шаҳар хаттотлари томонидан кўчирилган. Масалан, хаттот Абу-л-Фатҳ Абдулқоҳир ибн Аби Бакр ибн ‘Али ал-Марғиноний 660-663/1262-65 йилларда Самарқанддаги ал-Амириййа мадрасасида “ал-Муҳит”ни китоб шаклига келтирган (Ушбу қўлёзма ЎзР ФА ШИ фондида № 3102 рақам остида сақланади, 3102).

Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг устозлари, асосан, ўз оиласидан чиққан фақиҳлардир. Аллома асосий билимни ўз отаси ас-Садр ас-Саъиддан олган (Ма‘сумий, 1620). Ас-Садр ас-Саъиднинг йирик шогирдлари қаторида ўз ўғли Маҳмуд ва машҳур “ал-Ҳидойа” асарининг муаллифи Бурҳонуддин ал-Марғиноний тилга олинади.

Нуруддин ас-Собуний. XII асрда мотуридия мактабининг яна бир атоқли вакили Аҳмад ибн Маҳмуд ас-Собуний ўз асарлари билан катта шуҳрат қозонди, фикҳ илми ва мотуридия калом мактабининг ҳомийси сифатида эътироф этилди. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Абу Бакр бўлиб, манбаларда «ал-Имом алажалл» (Буюк имом), «Нур ад-дин» (Дин зиёси), «Носир ал-Ҳақ» (Ҳақ ёрдамчиси) ва ас-Собуний лақаблари билан шуҳрат қозонган. Куняси айрим манбаларда Абу Муҳаммад, баъзиларида Абулмаҳомид шаклида берилади.

Нуруддин ас-Собуний 16сафар 580 йил/30май 1184 йил чоршанба куни қуёш ботиш чоғида ҳаётдан кўз юмиб, Бухородаги «Қузоти сабъа» (Етти қози) мақбарасида дафн этилган. Нуруддин ас-Собуний Абу Мансур ал-Мотуридий таълимоти асосида бир неча илмий асарлар яратган. Унинг китоблари ушбу таълимотни ёйиш, унинг мураккаб томонларини шарҳлаш, мухолифлар қарашлари ва саволларига илмий жавоблар беришга бағишланган.

Шамс ал-аймма аз-Заранжарий. Бакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фазл ибн Ҳасан Шамс ал-аймма аз-Заранжарий (1037/1120) иқтидорли олим ва ҳанафий мазҳаби ҳимояси бўйича зарбулмасалга айланган имом эди. Ўз шаҳрининг аҳолиси уни «Кичик Абу Ҳанифа» деб аташарди. У фикҳ илмини Абдулазиз ал-Ҳалвонийдан ўрганиб, ундан ривоят қилган охириги киши ҳисобланади. Аз-Заранжарий узоқ умр кўрган, ҳанафий мазҳаби бўйича кўп қиррали маълумотга эга бўлиб, фатво олиш учун ҳар доим унга мурожаат қилинган. У фикҳ илмини тарқатиш, ҳадислар ривоят қилиш ва имло айтиш бўйича катта хизматлар қилган. 512/1120 йил Бухорода вафот этиб, Калободда дафн этилган.

Самарқанд мактаби. Абу Наср ас-Самарқандий. Ҳоким Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Самарқандийнинг “Шурут ва ‘улуму-с-сукук” ҳамда “Илм аш-шурут ва-л-васоик”, “Русум ал-қузот” асарлари Мовароуннаҳрда тузилган ҳужжатлар ва уларни тузиш қоидалари тарихини очиб берувчи муҳим манбалар сирасига киради. Аллома 486/1093 йилда Самарқандда таваллуд топган ва 550/1155 йилда шу шаҳарда вафот этган (Қураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад Мисрий, 1993).

Абу Наср ас-Самарқандий, “Имом ал-ҳуда”, “Фақиҳ” номлари, “Абу-л-Лайс” куняси билан машҳур бўлган Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим ас-Самарқандийни (ваф. 375/985 й.) ўзига устоз санаб, унинг асарларидан

талабаларга дарс берган (Кашфу-з-зунун, 1046). Абу Наср ас-Самарқандийнинг ўзи “ҳоким” кунyasi билан машхур бўлган (Каҳҳола Умар Ризо, 1980).

Алоуддин ас-Самарқандий. Марказий Осиёда ҳанафийларнинг буюк имомларидан бири Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий (ваф. 1145) фикҳ илмини Абу Муин Маймун ал-Макхулий ва Садр ал-ислом Абу-л-Юср ад-Баздавийдан ўрганиб, ўз даврининг буюк алломаси сифатида тан олинган ва ҳанафий ҳуқуқшунослиги тараққиётига муҳим ҳисса қўшган (Комилов М, 2000). У ёзган «Тухфат алфуқаҳо» (Фақиҳлар тухфаси) номли китоб ҳанафий фикҳи бўйича катта эътиборга эга бўлиб, унга шарҳлар ёзилган. У, ўз қизи Фотимани ёшлигидан тарбиялаб, истеъдодли фақиҳ ва олим даражасига етказган эди. Фотима фатво бериш ваколатига эга бўлиб, ушбу соҳада отаси билан ҳамкорлик қилиб келган. Алоуддин ас-Самарқандийнинг шогирди ва куёви, Қорахонийлар даврининг буюк фақиҳи имом Абу Бакр ибн Масъуд ал-Косоний ўз устозининг «Тухфат алфуқаҳо» китобининг давоми сифатида «Бадоиъ ас-саноиъ фи тартиб аш-шароиъ» номли уч жилдлик асар ёзиб, ўз устозига тақдим этган. Шарҳ устозга манзур бўлиб, ўзининг қизи Фотимани унга никоҳлаб берган.

Алоуддин ас-Самарқандий фикҳ илмидан ташқари калом илми бўйича ҳам Ҳанафий мазҳабининг йирик вакилларида бири сифатида имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг издоши ва таълимотининг тарқатувчиси бўлган. Фотима бинти Алоуддин. Фотима отаси Алоуддин ас-Самарқандийнинг «Тухфат алфуқаҳо» китобини ёддан билган, отасига фатво чиқаришда ёрдам бериб, фатволар ҳар иккаласининг ижозати билан чиққан. Абу Бакр ал-Косонийга турмушга чиққандан кейин фатволар ҳар уччаласининг муҳри билан чиқарилган. Баъзан эри Абу Бакр хатога йўл қўйганда Фотима унинг хатосини тўғрилаб келган.

Манбаларда Алоуддин ас-Самарқандийнинг қизи Фотима ҳақидаги қуйидаги сўзлари зикр қилинади: «У, мазҳабни янгича нақл қилар экан, фатво биринчи унинг ижозати билан чиқар, кейин отасининг ижозати билан. Рамазон ойида фақиҳларга фитр садақасини беришни биринчи марта Фотима жорий қилган».

Фотима ўз эри Абу Бакр ибн Масъуд ал-Косоний билан баъзи сабабларга кўра, бир муддат Ҳалаб диёрида истиқомат қилганлар. У эрини Ҳалабдан кетишга ундаган. Бунини эшитган Нуриддин Маҳмуд Занкий Косонийни чақириб, уни қолишга кўндиради. Нимага кетмоқчи эканлигининг сабабини сўраганда, у устозининг

қизига хилоф иш қила олмаслигини айтади. Кейин Нуриддин Маҳмуд у билан маслаҳатлашиб, Фотимага бир аёлни юбориб уни кўндиради ва улар умрларининг охиригача Ҳалабда қолиб, ханафий фикҳини тарқатиш билан шуғулланадилар

Алоуддин қизи Фотима 577 йил ражаб ойининг учинчи куни вафот этиб, Ҳалаб шаҳрида «Зоҳири Ҳалаб»да мақоми Иброҳим Халилнинг ичида дафн этилган. Абу-л-Лайс ас-Самарқандий. Абу-л-Лайс Наср ибн Муҳаммад ас-Самарқандий Самарқанднинг забардаст олимларидан бири эди. У «ал-Фақиҳ» лақаби билан ҳам машҳур бўлган. Бу лақабни олиши тўғрисида ушбу ҳодиса келтирилади: Абу Лайс ас-Самарқандий «Танбеҳ ал-Ғофилин» китобини ёзиб бўлганидан кейин ўз китобини олиб Пайғамбаримизнинг равзалари – қабрларига келиб шу ерда тунаб қолади. Кечаси тушида Пайғамбаримиз унга ўша китобни кўрсатиб «Китобингни олгин, эй фақиҳ!», деб марҳамат қилаётганини кўради. Мана шундан кейин Абу-л-Лайс ас-Самарқандий ушбу лақабни табаррук деб юрар экан (Шайх Али Муҳаммад Муавваз, Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд, Закариё Абдулмажид ан-Нутий, 1993).

У шунингдек, «Имом алҳуда» лақаби билан ҳам машҳур бўлган. Бу лақаб билан Абу Мансур ал-Мотуридий ҳам танилган эди. Унинг туғилган йили ҳақида аниқ маълумот йўқ (Қаранг: Абдуллаев А, 2002). Вафотининг тарихи ҳақида ҳам кўрсатилган саналар фарқлидир. Абу-л-Лайс ас-Самарқандий биринчидан ўз отаси Муҳаммад ибн Иброҳимдан дарс олган. Унинг устозлари: Абу Жаъфар ал-Ҳиндувоний, ал-Халил ибн Аҳмад ас-Сажазий, Муҳаммад ибн ал-Фазл ал-Балхий ва бошқалардир. Унинг шогирдлари: Лукмон ибн Ҳаким ал-Фарғоний, Абу Молик Наим ал-Хатиб, Муҳаммад ибн Абдурраҳмон аз-Зубайдий, Абу Саҳл Аҳмад ибн Муҳаммад, Абу Абдуллоҳ ал-Ҳаддодий ва бошқалар бўлган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исмоил Абу-л-Қосим ал-Ҳаким ас-Самарқандий (ваф.341/953) – фақиҳ ва мутакаллим. Абу Мансур ал-Мотуридийдан фикҳ ва калом илмидан дарс олган. Бу алломанинг кўплаб ҳикматлар билгани ва ажойиб нотик бўлгани учун унга “ал-Ҳаким” нисбаси берилган. Абу Бакр ал-Варроқ ва бошқа кўплаб балхлик шайхлар суҳбатларида бўлиб, улардан тасаввуф илмини ўрганган (Abu al-Hasanot Muhammad Abdul Науу al-Laknaviy, 1903:127). Узоқ муддат Самарқандда қозилик қилган. Сомоний ҳукмдорлардан Наср ибн Аҳмад даврида (932 й) унинг топшириғига биноан каломга оид асар ёзган бўлиб, у кейинчалик форс тилига таржима қилинган

(Камалиддинов Ш, 1993:157). Бундан ташқари унинг фикҳга доир яна учта асари бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Аҳмад ибн ал-Аббос ибн ал-Хусайн ибн Иёд Абу Наср ал-Иёдий (ваф. X аср) – таниқли фақиҳ. Фикҳ илмини Абу Мансур ал-Мотуридий билан бирга Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ал-Жузжонийдан ўрганган. Аллома ўз фарзандлари Абу Аҳмад Наср ибн Аҳмад ал-Иёдий, Абу Бакр Муҳаммад ал-Иёдийлар ва қатор бошқа шогирдларга устозлик қилган. Бу зот кофирларга қарши ғазотга бориб асир тушган ва шаҳид бўлган. Манбалар бу зотнинг насаби Саъд ибн Аббод ал-Ансорий ал-Хазражийга тақалишини хабар қилади (Abu al-Hasanot Muhammad Abdul Hayy al-Laknaviy, 1903:127).

Убайдуллоҳ ибн Умар ибн Исо ал-Қози Абу Зайд ад-Дабусий (ваф.430/1039) – фақиҳ, Абу Жаъфар ал-Уструшонийнинг шогирди бўлган (Камалиддинов Ш, 1993:157). Абу Зайд Дабусий Бухоро билан Самарқанд оралиғида жойлашган, ҳозирда Самарқанд вилоятига тегишли «Дабусия» қишлоғида (ўтмишда шаҳар бўлган) туғилиб ўсган, «Қузоти сабъа» (Етти машҳур қози)дан бири бўлмиш Абу Зайд Убайдулло (баъзи манбаларда Абдулло) ибн Умар ибн Исо ад-Дабусий ислом ҳукуқи бўйича «Илм ал-хилоф» деб аталган янги фаннинг асосчиси эди. У аҳли сунна мазҳаблари орасидаги ихтилофларни тартибга солиб, илмий услубда ўрганиш қоидаларини яратиб берган ва кўп илмий асарлар ёзган.

Ад-Дабусийнинг усул ал-фикҳ бўйича ёзган китоби бу соҳада ёзилган асарларнинг энг муҳимларидан бири ҳисобланади (Bedir M, 1999). Насаф мактаби. Нажмуддин Абу Ҳафс ан-Насафий. Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий (1070/1143) ҳанафий мазҳабининг йирик намояндаларидан бири, усул ал-фикҳ, тафсир, ҳадис, калом илмлари, араб тили ва адабиёти бўйича салоҳиятли ва иқтидорли олим, ҳофиз ал-Қуръон бўлган. У фикҳ илмини Садр ал-ислом Абу-л-Юср Муҳаммад ал-Баздавийдан ўрганган ва ўғли Абу-л-Лайс Аҳмад ан-Насафийни фақиҳлик даражасига етказиб тарбиялаган. Самъоний ёзишича, у «ал-Жомий ас-Сағир»ни назмга киритган. «Ҳидоя» муаллифи ўзининг баъзи бир асарларини унинг назаридан ўтказган.

Садр ал-ислом ал-Баздавий (Паздавий). Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдулкарим ибн Мусо Абу-л-Юср Садр ал-ислом ал-Баздавий усул ва фуруъ

бўйича салоҳиятли олим сифатида танилган. Ундан Умар ан-Насафий, Алоуддин ас-Самарқандий ва бошқалар фикҳ илмини ўзлаштирганлар. Аллома калом ва фикҳ илмлари бўйича самарали илмий фаолият олиб борган. Унинг “усул ал-фикҳ”га доир асари ҳозирги кунга қадар Ҳиндистон ва Покистон мадрасаларида мўътабар манба сифатида эътироф этиб келинади. Садр ал-ислом 493/1101 йил Бухорода ҳаётдан кўз юмган.

Али ибн Муҳаммад ибн Абдулкарим ибн Мусо ал-Паздавий (Баздавий) (400/1010-481/1089) фикҳ илмининг йирик намояндаларидан бири, Мовароуннаҳр фикҳ мактаби ривожига улкан ҳисса қўшган олим. Ниҳоятда самарали ижод қилиб, бой илмий мерос қолдирган. Аллома Самарқандда дафн этилган. Умуман, бу оиладан бошқа қатор йирик фақиҳлар ҳам етишиб чиққан. Жумладан, алломанинг укаси Абу-л-Юср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ибн Абдулкарим ал-Қози ҳам йирик фақиҳ бўлган (Abu al-Hasanot Muhammad Abdul Hayy al-Laknaviy, 1903:152.).

Шош мактаби. Қафғол аш-Шошийнинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил бўлиб, у фикҳ, тафсир, ҳадис, тилшунослик ва бошқа кўплаб илмларда машҳур олимлар етишиб чиққан Шош шаҳри, ҳозирги Тошкент шаҳри ҳудудида дунёга келган. Унинг туғилган йили ҳижрий 291 (милодий 904) йил эканлиги барча тарихий манбаларда таъкидланган.

Қафғол нисбаси ҳақида манба ва тарихий адабиётларда “... кулфсозлик касбига боғлиқ. Бу ном билан шошлик Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қафғол Аш-Шоший машҳур бўлган. У ўз асрининг имоми, фақиҳ, усул олими ва шоир бўлган. У шарқу ғарбда бирдек машҳур бўлган” яна “Бу Абу Бакр фақиҳ кулфсоздир, фикҳ билан қийин очиладиган кулфларни ҳам очади”, дейилган”.

Аллома қаламига мансуб бўлган асар “Маҳосин ал-Шариа фи Фуруъ ал-Шофеийя”да фуруъ ал-фикҳнинг барча мавзуларини шофеий фикҳи асосида ёритиб берган. Бошқа фикҳий асарлардан фарқли тарзда ислом ҳукуқи меъёрлари ҳикматларини очиб беришга катта эътибор қаратган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид аш-Шоший (397/ 1007–485/1092 йй.) – имом, аллома, фақиҳ, Шошда туғилган. Ўз юртида фикҳ илмини Абу Бакр Санжийдан ўрганган. Ундан кўп кишилар фикҳ илмидан сабоқ олишган. Абу Бакр Ҳомид аш-Шоший фикҳ илмида шуҳрат қозониб, «Имом» даражасига етишган.

Уни Ғазна султони ўз шахрига таклиф қилиб, иззат-икром билан кутиб олган. Манбаларда Абу Бакр Ҳомид аш-Шоший Ғазнада яшаб, фарзандлар кўрган ҳамда асарлар ёзганлиги ҳақида аниқ маълумотлар бор. Сўнгра уни буюк вазир Низом ал-Мулк Ҳиротга чорлаган. Ғазна аҳли уни оиласи билан Ҳиротга ҳурмат билан кузатган. У Ҳиротдаги «Низомия» мадрасасида мударрислик қилган. Бу ерда у Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шошийнинг шогирди Мансур Коғазийдан ҳадис илмини ўрганган. У 485/1092 йил шаввол ойининг 6-куни Ҳиротда вафот этган.

Тоҳир ибн Абдуллоҳ Илоқий (ваф. 1073 й.) – имом, муҳаддис ва фақиҳ бўлиб, Шайх Имом Абу Рабиъ номи билан танилган. Илоқ туркларга туташ (чегарадош) Шош воҳасига қарашли юртдир. Ўрта асрларда Илоқ кўҳна Шош воҳасининг жанубий қисмида Оҳангарон дарёси ҳавзасида жойлашган бўлиб, бу ердан ҳам кўплаб олимлар етишиб чиққан. Айниқса, у фикҳ имоми бўлиб, уни пухта эгаллаган эди. Аллома ўз замонасининг раҳнамоларидан ва фикҳ илми зукколаридан бўлган. У илм талабида дунё кезиб, машҳур уламолар суҳбатидан баҳраманд бўлган. У фикҳ илмини Марвда Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Аҳмад Қафғол Марвазийдан, Нишопурда эса Абу Тоҳир Муҳаммад Зиёдий, Бухорода Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Ҳалимийдан ўрганади. Усул илми бўйича эса устози Абу Исҳоқдан таълим олди. Кейинчалик Шош аҳлларига фикҳдан сабоқ берган. Олим ҳадисларни устози Абу Нуъайм Абдулмалик ибн Ҳасан Азҳарий ва бошқалардан ривоят қилган. Манбаларда кўрсатилишича, 465/1073 йилда 96 ёшида вафот этган.

Абу Ражоъ Муъмил ибн Масрур ибн Абу Саҳл ибн Маъмун аш-Шоший ал-Хумракий (440/1049-517/1123 йй.) фақиҳ ва муҳаддис бўлиб, Шош воҳасидаги Хумрак деган шаҳарчада туғилган. Хумрак - Мовароуннаҳр вилоятларидан Шошдаги шаҳарчадир. Абу Ражоъ Муъмил аш-Шоший илм-маърифат талабида юрт кезган. У Бухорода Абу Хаттоб Табарий ҳамда Ғазнада шошлик машҳур фақиҳ Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид аш-Шошийдан фикҳ илмини ўрганган. Муъмил аш-Шоший ўз билимини бойитиш мақсадида сафар қилиб, Раис Абу Абдулло Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Раққий, Абу Яъқуб Юсуф ибн Мансур Сайёр Ҳофиз, Абу Абдулло Иброҳим ибн Али ат-Табарий (Абу Хаттобнинг ўғли), Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Муҳаммад ан-Нахшабий Ҳофиз, Абулмузаффар ибн ас-Самъоний ва бошқалардан фикҳ илмидан сабоқ олган. Манбаларда кўрсатилишича, Муъмил аш-Шоший умрининг сўнгги йилларида Марвда яшаган. Муъмил аш-

Шоший Марвда 517/1123 йил Зулҳижжа ойининг учинчи ўн кунлигида чоршанба куни вафот этган ва Розик дарёси бўйидаги ўз хонақоҳининг дарвозаси ёнига дафн қилинган.

Уструшона мактаби. Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Маждуддин ал-Уструшоний. Мовароуннаҳрда яшаб, юксак илмий салоҳияти билан фикҳ илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшган алломалардан биридир. Олим Уструшонада туғилиб, кейин оиласи билан Самарқандга кўчиб ўтади ва шу ерда ижодий фаолият олиб боради. Маждуддин ал-Уструшонийнинг ҳаётлик даври Самарқанд фикҳ мактаби ривожининг сўнгги даври ва мўғуллар истилосининг дастлабки босқичига тўғри келади.

Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн ал-Ҳусайн ал-Уструшонининг илмий-маънавий меросини «Китаб ал-фусул», «Жомий аҳком ас-сиғор», «Қуррат ал-айнайн фи ислоҳ ад-дорайн», «ал-Фатово» (Brockelmann C, 1937), «ал-Қуруд ва-д-дуюн» ва «ал-Асьила ва-л-ажвиба» каби асарлари ташкил этади.

Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн ал-Ҳусайн ал-Уструшоний 625/1228 йилдан кейин Самарқандда вафот этган, Абу Саъд Юнус ибн ал-Фазл ал-Уструшоний Уструшонада туғилиб, шу ерда дастлабки илмни олади ва кейинчалик илм-маърифат истаб Самарқандга бориб, Абдуллоҳ ибн Айюб ал-Мухаррамидан ҳадислар ривоят қилган. Алломадан ҳадисларни Абу Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ас-Самарқанди ривоят қилган. Аллома фикҳ соҳасида ҳам ижод қилган фақиҳлардан саналади. Аммо мавжуд манбада бирор мансаб эгаси бўлгани ёки ўз даврида унинг мавқеи қандайлиги, ҳаттоки, таваллуд топган ёки вафот этган йили ҳақида ҳам бирорта маълумот келтирилмаган.

Луқмон ибн аш-Шаъбий ибн Сулаймон ал-Уструшоний Уструшонада Х асрда туғилиб, шу ерда вафот этган. Аллома фикҳ соҳасида ҳам самарали ижод қилиб, кўплаб шогирдлар етиштирган. У ўз замонасида Бухоро қозиси бўлган Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Амр ибн аш-Шаъбий ибн Сулаймон ал-Уструшони (ваф. 404/1013 й.)нинг амакиси бўлиб, унга устозлик қилган.

Хоразм мактаби. Абу-л-Мафохир ал-Кардарий. Имом Абдулғафур ал-Кардарий ибн Луқмон (баъзи манбаларда Нуъмон) ибн Муҳаммад, Шараф ал-қузот, Тожуддин Абу-л-мафохир, Шамс ал-аимма лақаблари билан шуҳрат қозонган. У Хоразмнинг Кардар минтақасига мансуб бўлиб, ўз даврининг атоқли алломаси ҳисобланади. У

Халабга бориб, у ерда Хаддодин мадрасасида ҳам мударрислик қилган. У ҳар доим ўз атрофида талабаларни йиғиб, дарс бериб келган. Унинг машҳур шогирдларидан бири Шайх Шихобуддин Абулфазл Муҳаммад ибн Юсуф Али ал-Ғазнавийдир.

У ҳанафий мазҳабида усул ал-фикҳ ва фуруъ ал-фикҳ соҳаларида бир неча китоблар ёзиб қолдирган ва машҳур фикҳ китобларини шарҳ қилган. Султон Нуруддин Муҳаммад Занкий даврида Халабнинг қозиси бўлган ва шу ерда 562/1166 йили вафот этган.

Шамс ал-аимма Кардарий. Шамс ал-аимма Абулважд Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Муҳаммад ал-Имодий ал-Кардарий ал-Баратқиний 559/1163 йил Кардарнинг Баратқин туманида туғилган. Ёшлик давридан илмга қизиқиб, Хоразмга борган ва у ерда аз-Замахшарийнинг шогирди «Муғриб» ва «Шарҳ ал-Мақомот» китобларининг муаллифи шайх Бурҳонуддин Носир ибн Абулмакорим ал-Мутарризидан араб тили ва адабиёти бўйича дарс олган. У ҳар доим илм талабида юриб, бу ишда жуда тиришқоқ бўлган. У олимлар суҳбатини ёқтириб, мажлисларига қизиққан ва жуда кўп илм аҳли ва фақиҳлар хизматида бўлган. Тарихчилар унинг устозлари сонини чексиз дейишади. У тафсир, ҳадис, хусусан, ҳанафий мазҳаби фикҳи бўйича буюк олим бўлган.

Ёшлигида Самарқандга бориб «Ҳидоя» китобининг муаллифи Бурҳонуддин ал-Марғиноний ва «Ширъат ал-Ислом» китобининг муаллифи Шайх Имомзода Маждуддин ал-Маҳҳод ас-Самарқандийдан дарс олган ва улардан ҳадис, фикҳ илмларини ўрганган. Шамс ал-аимма Муҳаммад ал-Кардарий 9муҳаррам 642 йил/18июн 1244 йил жума куни Бухорода вафот этган ва шаҳардан ярим фарсах узоқликдаги Сабзамун қабристонида Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ас-Сабзамуний қабрининг ёнига дафн этилган.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Шихоб ибн Юсуф ибн Умар ибн Аҳмад ал-Кардарий ал-Баззозий. Ҳанафий мазҳабининг йирик фақиҳ олимларидан бўлиб, хижрий 729-816/1329-1424 йиллари яшаган. Олимнинг “Баззозий” деб аталишига қараганда у газлама тижорати билан шуғулланган. Олим илк таҳсилини отаси Носируддин ал-Кардарийдан олиб, кейинчалик юксак даражада такомиллаштирган. Самарқанд, Бухорога борган, Булғор, Туркияга (Юзеева А, 2003:46) сафар қилган, ҳажга борган. Муҳаммад ал-Кардарий бир неча асарлар ёзган. Унинг асарларидан энг машҳури “ал-Жомеъ ал-Важиз” (Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси

Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида асар қўлёзма нусхасининг биринчи жилди 6644 рақами остида сақланади, 6644) асари бўлиб, мазкур асар халқ орасида “ал-Фатово ал-Баззозия” номи билан машхур (Хайруддин аз-Зириклий, 1998).

У Итил (Волга) дарёсининг ёнидаги Сарой шаҳрида маълум муддат яшаган. Кейинчалик Қрим шаҳрига сафар қилиб, у ерда ҳам бир неча йил яшайди. Қримда олимлар, имомлар ва фақиҳлар билан суҳбат қилиб, улар билан мунозара ўтказди. Манбаларда ёзилишича, олим 827/1424 (Шестрбитий, 4388) йили рамазон/август ойининг ўрталарида (Юзеева А, 2003:46) Кардарда вафот этган.

Фарғона мактаби. Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад Алоуддин ал-Косоний (ваф. 585/1191). Фикҳ илми йирик вакили. Машхур фақиҳ Алоуддин Муҳаммад ас-Самарқандийнинг шогирди ва унинг “تحفة الفقهاء” “Тухфат ал-Фуқаҳо” (Фақиҳлар тухфаси)га “بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع” “Бадоеи ас-Саноеи фи Тартиб аш-Шароеи” (Шариат тартибида ажойиб санъатлар) номли шарҳ битган олим (Комилов М, 2000:14). Рум подшоҳининг элчиси сифатида Ҳалабга Нуриддин Маҳмуд хузурига юборилган. Шу подшоҳнинг ҳукмдорлик замонида Дамашқда ҳанафийлик мазҳаби имоми мансабида турган (Abu al-Hasanot Muhammad Abdul Hayy al-Laknaviy, 1903:68). Алломанинг рафиқаси Фотима бинти Алоуддин Муҳаммад ҳам олима бўлиб, фикҳ илмини мукаммал эгаллаган. Манбаларнинг хабар беришича, олима отасининг “Тухфат ул-Фуқаҳо” асарини ёд олган. Абу Бакр Алоуддин ал-Косоний ва рафиқаси Суриянинг Ҳалаб шаҳридаги “Мақоми Ҳалил” қабристонида дафн қилинган.

Бурҳонуддин Абулҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Марғиновий 1118 йил ҳозирги Марғилон яқинида Риштон туманида туғилиб, 1197 йил Самарқандда оламдан ўтган.

Бурҳонуддин Марғиновий фикҳий нуқтаи назардан, ҳукукий масалаларни изоҳлаш жараёнида, уларнинг машруъ (раво, қонуний) ёки номашруъ (нораво, ғайриқонуний) эканлигини нақлий далиллардан кейин, ақлий далиллар билан ёритиб ўтади. Ушбу нуқтаи назардан «ал-Ҳидоя»ни ислом ҳуқуқи фалсафаси ва кейинги даврларда кенг ривожланган “ҳуқуқ фалсафаси” фанининг манбаларидан бири дейилса, тўғри бўлади.

Бурҳониддин Марғиновий ёзган тўрт жилдлик «ал-Ҳидоя» китоби суннийлик йўналиши ҳанафий мазҳаби бўйича бир муҳим ва мукаммал ҳукукий кодекс сифатида 55 дан ортиқ китоб, юзлаб боб ва фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, ислом ҳуқуқининг барча соҳаларини қамраб олади.

Бурхониддин Марғиноний мерос ҳуқуқини ўз китобига киритмаганининг сабаби шундаки, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа мерос муаммоларини бир алоҳида фан сифатида фикҳий боблардан ажратиб, уни “ал-Фароиз” деб атаган.

Бурхониддин Марғинонийнинг шоҳ асари “ал-Ҳидоя” энг мўътабар ҳуқуқий дарслик сифатида саккиз асрдан буён бутун ислом дунёси, айниқса, Марказий Осиё мамлакатлари, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва кўп араб мамлакатлари учун энг дақиқ ва ишонарли манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда. “ал-Ҳидоя” Миср Араб Республикасидаги энг қадимий дорулфунун “ал-Азҳар”, Франциянинг “Сарбон”, Афғонистон Ислом дорулфунуни, Ҳиндистон Алигарх университети, “Девбанд” дору-л-улуми, бошқа ислом мамлакатлари олий ўқув юртларининг ўқув дастурларига киритилган. Бу улуг китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалар сифатида қўлланиб келинмоқда. Афғонистон ва Ҳинд ярим оролида “Канз” ва “ал-Қудурий” китобларидан кейин, “ал-Ҳидоя”ни етук устоздан ўқиб тамомламаган толиб ҳақиқий фикҳ олими ҳисобланмайди.

Соид ибн Асъад ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Амирак ал-Марғиноний лақаби Зиёуддин (ваф. XII аср). Соҳиб Ҳидоя унга “Жомеъ ат-Термизий”ни Марғилонда ўқиб берган. Соҳиб Ҳидоя Бурхонуддин ал-Марғиноний уни ўзининг “كتاب المشايخ” “Китоб ал-Машайих” “Машойихлар ҳақидаги китоб”ида зикр қилади. Бу китобда, шунингдек ундан эшитган ҳадисни ҳам зикр қилади.

Абу Бакр ибн Ҳотим ар-Ришдоний (ваф. XII аср) ал-Ҳаким номи билан танилган тақводор имом бўлган. Бурхонуддин ал-Марғиноний ўзининг устозлари рўйхатида уни Ришдонда қолган устозлари қаторида зикр қилган.

Абу Бакр ибн Зиёд ал-Марғиноний тақводор инсон. Узоқ муддат Марғилонда имом хатиб вазифасида бўлган. Ибодатда мужтаҳид киши бўлган. Бурхонуддин ал-Марғиноний “كتاب المشايخ” “Китоб ал-Машайих” “Машойихлар ҳақидаги китоб” асарида бу инсон шарафига мақтов ғазаллар битилганини зикр қилган.

ХУЛОСА

VIII аср бошларида шарқ ва юнон-рум маданияти билан қувватланган ислом маданиятининг минтақага кириб келиши ва маҳаллий маданият билан қўшилиши

Мовароуннахрда маданий юксалиш омили бўлиб хизмат қилди. Натижада, Ўрта Осиё X-XII асрлардан бошлаб мусулмон ўлкалари маданияти ривожда етакчи ўринлардан бирини эгаллади.

IX-X асрларда фикҳ илми асосан шаклланиб бўлди. Шу даврдан бошлаб мусулмонлар жамиятида содир бўлиши мумкин бўлган барча ҳуқуқий масалаларга ечим топиш йўллари мужтаҳидлар томонидан ишлаб чиқилгани ва бундан кейин барча масалалар ана шу мазҳаблар доирасида ҳал этилиши ва янги мазҳабларни юзага келтирадиган даражадаги ижтиҳод қилиш тўхтатилгани хусусида барча мазҳаб уламолари норасмий хулосага келди.

Давлат ҳокимияти Қорахонийлар (ҳукм дав. 999-1212 й.)га ўтгандан кейин Мовароуннахрда фикҳ илмининг ривож ва такомили учун таъсирчан омиллар юзага кела бошлади. Ушбу омиллардан бири Қорахонийлар давлати қарор топиши натижасида «Мовароуннахрнинг Хуросон билан алоқалари заифлашиб, оёққа турган маҳаллий мактабларнинг мустақил ривожланишига асос яратилди. Марказий шаҳарларда автоном яъни шаҳар бошқарувининг кучайиши ҳанафий уламолари таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди. Бу билан фикҳ нормаларини ҳаётга татбиқ этишга реал шароит яратилди. Бухоро ва Самарқанд ҳақиқий илм марказларига айлантирилди. Бу шаҳарларда Насаф, Марв, Хоразм, Фарғона минтақаларидан келган фақиҳлар ҳам фаолият кўрсатди.

Марказий Осиёда фикҳнинг ривож учун Қорахоний ҳукмдорларининг фикҳ – ислом ҳуқуқи ва қонунларига қизиқиши ва ҳуқуқий нормаларнинг амалий ҳаётга татбиқ этилиши ҳамда давлатни жамиятни бошқаришда фақиҳлар хизматидан кўприк сифатида фойдаланиши натижасида, X-XIII асрларда фақиҳлар ташаббуси билан давлат ва аҳоли ҳимояси остида маҳаллий мактаблар аста-секин ўсиб, ривожланиб, катта илмий мадрасалар даражасига кўтарилиши рўй берди. Сони кун сайин ошиб бораётган мадрасаларнинг катта харажатлари вақф мулкларидан тушган даромадлар билан қопланди. Давлат арбоблари, хайр-эҳсон эгаларига айланиб саройлар, дўконлар ва ҳаммомлар куриб, уларни ва баъзан ўз ерларини мадрасаларга вақф қилиб, илм-маърифат ҳомийларига айланди. Мударрислар, вақф мулкларига масъул мутаваллилар ва толиби илмларнинг маошлари ушбу мулклардан келадиган даромадлар ҳисобидан тўланиши ва илм аҳли етарли моддий рағбатлантирилиши Мовароуннахрда фақиҳлар сонининг кўпайиши, ҳамда ҳанафий

мазҳабининг ривожланиб ёйилишига сабаб бўлган. Мазкур даврда 3000 га яқин фақиҳлар, 5000дан кўпроқ ҳанафий ва шофеъий мазҳабига доир фикҳий (ҳуқуқий) асарлар, 200 та фатво (фатволар мажмуалари) ёзилиб, улардан 95 фоизи ҳанафий мазҳабига тегишли бўлган.

Мовароуннаҳрда фикҳнинг ҳанафийлик мазҳаби устувор бўлишини таъминлаган омиллар сифатида маҳаллий фикҳ мактаби шаклланишида мазҳаб асосчисининг сафдоши ва шогирди имом Муҳаммад аш-Шайбонийнинг шогирди Аҳмад ибн Ҳафс Абу Ҳафс ал-Бухорий (ваф. 216/832) нинг хизматларини, иккинчидан, мазкур мазҳабнинг мезон ва тамойиллари маҳаллий шарт-шароитларга кўпроқ мос келганлигидир

Бундан ташқари маҳаллий фикҳ мактабининг шаклланишига Балхдаги йирик ҳанафийлик марказининг таъсири ҳам ана шу омиллардан биридир.

Энг эътиборлиси, бу даврда Мовароуннаҳрда фатво чиқара олиш қувватига эга фақиҳлар кўпчиликни ташкил этган. Мазкур даврнинг хусусияти - фақиҳларнинг ҳар хил мавзу ва ижтимоий соҳалардаги турли масалалар бўйича чиқарган фатволари тўпланиб, муайян муаллифларнинг асарларида жамланган. Аини пайтда бундай тўпламларнинг элликдан ортиғи шаклланган.

Мовароуннаҳр фикҳ мактабининг фаолияти ўрта асрларда Яқин Шарқда илму маърифат ва маданият ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Бу минтақа фақиҳлари маҳаллий халқ анъаналарини, урф-одат ва расм-русумларини исломнинг илмий мезонлари нуктаи назаридан таҳлил этиб, уларни янги тарихий шарт-шароитларга мослаштиришга хизмат қилди ва бу соҳада ўзига хос мактаб яратди. Бу эса ўз навбатида, Ўрта Осиё халқларининг ахлоқий, ҳуқуқий ва маънавий қадриятлари ислом маданияти ва ҳуқуқшунослигида ўз аксини топишида улкан ўринга эга. Мовароуннаҳр фикҳ мактаби вакиллари қатор Шарқ мамлакатлари ва Русиянинг мусулмон минтақаларида маҳаллий фикҳ мактаблари шаклланиши ва ривожига муҳим ўрин тутиб, мусулмон маданияти равнақига бебаҳо ҳисса қўшди.

Мўғуллар истилоси Мовароуннаҳрда илм-фан тараққиётига катта салбий таъсир кўрсатди. Бошқа илм соҳалари қатори фикҳ илмида ҳам турғунлик кузатилди. XIII асрга келиб минтақа фақиҳлари мусулмон дунёсидаги ўз етакчи мавқеларини йўқота борди.

Мазкур даврда фикҳ илми ривожига асосан илк уйғониш даврида яратилган фундаментал асарларга шарҳ, таълиқлар битиш шаклида давом этди.

Натижада мўғулларгача бўлган даврда яратилган асарларга қатор шарҳлар ёзилди ва бу асарлар оммалашиб борди. Бу асарлар ўз даврида муҳим аҳамият касб этди.

Ҳанафий мазҳаби Марказий Осиё ва Мовароуннаҳр ҳудудида кенг кўламда тарқалган бўлиб, уларнинг жуда кўп йирик ва салоҳиятли вакиллари, имомлари, ҳам эътиқод соҳасида, ҳам ҳуқуқ соҳаларида ушбу муҳитда камолот даражасига етиб борган. Улар, ҳанафий мазҳабининг ҳуқуқий ва ақидавий асосларини ташкил этувчи Абу Ҳанифа асарлари ва унинг иқтидорли шогирдлари Шайбоний, Абу Юсуф қаламига мансуб «Зоҳир ар-ривоя» китоблари, «Китоб ал-хирож» ва бошқа фикҳий асарларга асосланган ҳолда нихоятда муҳим ҳуқуқий асарлар ҳамда Ирок ҳанафий мактабида ёзилган классик ҳанафий фикҳига доир асарларга шарҳлар яратиб, ҳозирги кунга қадар мазҳабнинг ривожига ва гуллаб яшнашига улкан ҳисса қўшиб кетган.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Bedir, M. (1999). The early development of Hanafi usul al-fiqh (Doctoral dissertation). University of Manchester. 320 б.
2. Bedir, M. (2010). Buhara Hukuk Okulu (10–13. Yüzyıl Orta Asya Haneî Hukuku üzerinde bir inceleme). Edam Akademi Kitaplığı. 37, 55 б.
3. Бартольд, В. В. (1963). История Туркестана. Соб. Соч., Т. II, Ч. I. Москва: Наука. 122, 224 б.
4. Заҳабий. (т.й.). Сияру аълом мин-нубало (18-жилд). 177 б.
5. Зириклий, Х. (1998). Ал-Аълом (4-жилд). Байрут: Дор ал-илм ли-л-малайин. 45 б.
6. Камалиддинов, Ш. (1993). «Китоб ал-ансаб» Абу Саъда Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Тошкент. 157 б.
7. Комилов, М. М. (2000). Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожига Алоуддин ас-Самарқандийнинг ўрни ва «Тухфат ал-фуқаҳо» асарининг аҳамияти (тарих фан. ном. дисс. автореф.). Тошкент. 13–15 б.
8. Қурашший, А. М. (1993). Жавоҳиру-л-музийа фи табақоти-л-ҳанафийа (5 жилд). Қоҳира: Ҳижр.
9. Лакнавий, М. А. (1998). Фавоидул-бахийа фи тарожими-л-ҳанафийа. Байрут: Дору-л-арқам ибн ал-арқам.

10. Муминов, А. К. (1990). Мавераннахрская школа фикха (IX-XIII века). Общественные науки в Узбекистане, (10), 40–41.
11. Муминов, А. К. (2003). Роль и место ханафитских улама в жизни городов Центрального Мавераннахра (II–VII/VIII–XIII в) (Докт. ист. наук дисс.). Тошкент: ТИУ. 28, 42, 199 б.
12. Нарашхий, М. (1966). Бухоро тарихи. Тошкент. 119 б.
13. Насафий, А. М. (2017). Табсират ал-адилла (С.Окилов тарж. ва изоҳлари; 1-жилд). Тошкент: Ҳилол-нашр. 356 б.
14. Самъоний, А. (1999). Ал-Ансоб (Насабнома) (А.Раззоқ тарж.). Бухоро: Бухоро. 13 б.
15. Юзеева, А. Н. (2003). Очерки Марджани о восточных народах. Казань: Татарское книжное издательство. 46 б.